

סיור מאורגן במכרה הזהב

על האנציקלופדיה של הסיפור היהודי, כרך א, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2005

הארץ, 18.2.2005

בחיבוריו "על ספרותנו – מסת מבוא" (1950) ו"על ספרותנו – מסת חיתום" (1977), הציג דב סדן תפיסה רב-מערכתית, רב-סוגתית ורב-לשונית של "ספרות היהודים". ספרותנו אינה רק הספרות העברית, ובוודאי שאינה רק הספרות העברית החילונית-ישראלית, קבע סדן במסותיו; ספרותנו היא הספרות שכתבו יהודים על תכנים יהודיים לקהל-קוראים יהודי, בין אם נכתבה בעברית, בארמית, בערבית-יהודית, בלאדינו או ביידיש. בהשראת תפישתו של סדן הוקמה המחלקה ל"ספרות עם-ישראל" באוניברסיטת בר-אילן (שימו לב למינוח: "ספרות עם-ישראל", כלומר, לא רק "ספרות עברית"), ובמחלקה הזאת נולד עכשיו, אחרי הריון ממושך, הכרך הראשון של ה"אנציקלופדיה של הסיפור היהודי".

קשה לחשוב על מפעל מחקרי כלשהו שמימש עד כה במלאות שכזאת את הפרוגרמה של סדן. "האנציקלופדיה של הסיפור היהודי" פורשת את רשתה על כל המערכות הספרותיות והעממיות שהצמיחו במרוצת ההיסטוריה סיפורת יהודית שבכתב ושבעל-פה, על כל הז'אנרים הספרותיים והחוץ-ספרותיים שבאמצעותם סיפרו יהודים את סיפוריהם (ממדרשי-אגדה עד ספרי מסעות, ספרי זכרונות, שו"תים ובאלאדות) ועל כל לשונות-היהודים שבהן סופרו הסיפורים.

אבל עורכי האנציקלופדיה לא רק הגשימו את חזונו של סדן, אלא פתרו באופן מבריק את בעיית-הבעיות של החזון הזה: הסכנה שמרוב עצים לא נראה את היער. זה מה שהכשיל את סדן, בשעתו. מחקריו הם מפעלי-אוצרות כמעט בלתי-קריאים, גנזכים המזמינים אותך ללכת לאיבוד. הוא ליקט, הוא לא סידר. לא היתה לו שיטה. איך אפשר לארגן חומר כה עצום, החובק אלפי שנים ומאות-אלפי טקסטים בחמש שפות, לגוף-ידע קוהרנטי? זהו אתגר מייאש על-פניו, ואכן עברו שנות-דור מאז הכרזתו של סדן על הצורך במיפוייה הרב-מערכתי של הספרות היהודית עד שמצאו תלמידי-תלמידיו, עורכי ה"אנציקלופדיה של הסיפור היהודי", את הסרגל המאפשר לשרטט את המפה.

את שיטתם מכנים העורכים "תַמְטולוגיה", לאמור: התחקות אחר גלגוליהן של עלילות-יסוד בסיפורים שסיפרו יהודים במרוצת ההיסטוריה. אם לומר זאת במונחים אחרים של תורת הספרות: כל ערך באנציקלופדיה מוקדש ל"ארגומנט" (סיפור-אב גרעיני) עיקש ומתמיד כלשהו, שהתממש שוב ושוב, עשרות פעמים, בשורה ארוכה של "סוּן'טים" (טקסטים).

הנה, למשל, הסיפור על התנא שזכה לשם "נחום איש גמ-זו", משום שנהג לומר כל אימת שנקלע לצרה: "גם זו לטובה". האגדה התלמודית (בשתי גירסאותיה: סנהדרין קח, ע"ב, ותענית כא, ע"א) מספרת שנחום איש גמ-זו נשלח מטעם היהודים לרומא עם ארגו ובו מתנה יקרה לקיסר, ונשדד בדרך, בזמן שישיין. הגנבים מילאו את הארגו בעפר, וכשגם-זו התעורר וגילה זאת, אמר: "גם זו לטובה", והמשיך בדרכו, עד שהתייצב מול הקיסר עם ארגו העפר. הקיסר התרתח וציווה להרוג אותו. "גם זו לטובה", אמר גם-זו, שלא איבד את בטחונו בקב"ה – ואכן, באותו הרגע הופיע, דאוס אקס מאכינה, אליהו הנביא, והודיע לקיסר שהעפר שבארגו הוא עפר פלאי ההופך לחיצים ולחרבות כשמשליכים אותו על האויב. הקיסר הכניס את העפר לשימוש מבצעי, ניצח בעזרתו מערכה חשובה, מילא את ארגו של גם-זו במתנות ונפרד ממנו בכל הכבוד והיקר. בדרכו הביתה שוב נשדד ידידו, ושוב מילאו הגנבים את ארגו בעפר. אלא שהפעם הערים גם-זו על תושבי המקום; הוא סיפר להם מה שאירע לו אצל הקיסר, וכדי לחקות את הצלחתו הם נסעו לרומא והגישו לקיסר את העפר ה"פלאי", שהתגלה להוותם כעפר רגיל לגמרי. הקיסר הענישם; הכל לטובה.

הלקח הדתי של הסיפור ברור מאליו, ואותו לקח עצמו עולה גם מהאגדה התלמודית (ברכות ס, ע"ב) על ר' עקיבא - תלמידו של נחום איש גמ-זו - שאמר לאחר שנשדד: "כל מאן דעביד רחמנא לטב עביד" ("כל מה שעושה הקב"ה – לטוב עושה"). כבר בתנ"ך התנסח הלקח הזה מפיו של יוסף, האומר לאחיו לאחר התפייסותו איתם: "אתם חשבתם עלי רעה – אלוהים חשבה לטובה" (בראשית נ 20), אלא שסיפור יוסף ואחיו מכיל מסרים רבים מלבד המסר הזה, בעוד שהסיפור התלמודי על נחום איש גמ-זו ממוקד-תכליתית ב"הכל לטובה". לכן זה סיפור מכונן; סיפור-יסוד; סיפור שהארגומנט שלו ממחיש עיקר-אמונה יהודי מרכזי, שהתמחש לימים בעשרות גירסאות. 39 גירסאות של הסיפור איתרו עורכי האנציקלופדיה, ובהן גירסאות אשכנזיות וצפון-אפריקאיות מימי-הביניים וגירסאות שמצאו את דרכן אל ה"מעשה בוך", קובץ סיפורים בידיש קמאית שהודפס בבאזל ב-1602 (האם "ספר המעשים" של עגנון אינו אלא תרגום לעברית של הכותרת "מעשה בוך"?), ואחר כך אל קבצי-סיפורים של יהודי פרס ותימן במאות ה-17 וה-18, אל קבצים חסידיים בתחילת המאה ה-19 (או-אז קיבל הסיפור משמעות חסידית), אל "ספר האגדה" של ביאליק ורבניצקי, אל "ממקור ישראל" של ברדיצ'בסקי ואפילו אל סיפורו של עגנון "המטפחת".

כך, אפוא, בנוי כל ערך באנציקלופדיה: תחילה מובא סיפור-האב הגרעיני (הארגומנט), אחר-כך באה סקירה כרונולוגית של גירסאות-מימושיו, אחר-כך בא דיון השוואתי (זיקתו של הסיפור, או זיקותיהם של מוטיבים הכלולים בו, לסיפורים נוצריים, מוסלמיים וכו'), אחר-כך – סיכום המחדד את משמעותו הבסיסית של הסיפור והמסב את תשומת-לבנו להתגוונותה של משמעותו מגרסה לחברתה, ולבסוף – ביבליוגרפיה של הגירסאות וטבלה של מוטיבים. כל זה מובא בדחיסות תמציתית; ערכים אנציקלופדיים אינם מאמרים.

פרסום הכרך הראשון של האנציקלופדיה הוא מאורע ספרותי-תרבותי שקשה להגזים בחשיבותו. מחקרים מרתקים בנושאי יהדות מורעפים עלינו בשנים האחרונות בקצב מסחרר, ובכל זאת, לא בכל שנה ולא בכל עשור מגישה לנו האקדמיה מפעל כה שאפתני, עקרוני ומקיף. 18 שנה עמלו יואב אלשטיין, אבידב ליפסקר ורלה קושלבסקי על הכרך הראשון הזה, וכל שנה שהשקיעו מורגשת בתוצאה. ההשוואה המתבקשת היא, כמובן, "ספר האגדה" שפרסמו ביאליק ורבניצקי לשיעורין בין

1908 ל-1930 : מפעל-אדירים, אשר חרף תרומתו התקדימית להנחלתן של אגדות חז"ל, היה מפעל חובבני, לטוב ולרע, בדומה למפעלי הכינוס של ברדיצ'בסקי ("מאוצר האגדה", "צפונות ואגדות", "ממקור ישראל"), עגנון ("ימים נוראים", "ספר סופר וסיפור", "אתם ראיתם"), בובר ("אור הגנוז") ופנחס שדה ("ספר הדמיונות של היהודים").

"ספר האגדה" הוא ספר בלתי-מהימן במוצהר, מבחינת מידת נאמנותו לנוסחיהן המקוריים של אגדות חז"ל. ביאליק ורבניצקי הירשו לעצמם, כפי שניסחו זאת הם-עצמם בהקדמתם, "להרכיב כמה נוסחאות זו בזו ולמזגן יחד או לצרף שברים מפוזרים של אגדה אחת לדבר שלם". יתירה מזאת, הם תירגמו את כל האגדות הארמיות לעברית (ותרגום – כל תרגום – הוא, כידוע, פירוש), וניתקו את האגדות מן הדייונים ההלכתיים הממסגרים אותן בתלמוד; הם הפקיעו את האגדות מהקשריהן המקוריים וערכו אותן לפי "נושאהן" לדעתם: החלטה פרשנית סובייקטיבית בעליל, שהרי אותן אגדות עצמן יכולות להתארגן, "נושאת", לפי אלף ואחד חתכים אחרים.

אין בכך כדי להמעיט כהוא זה מחשיבותו הודאית של "ספר האגדה". היה זה מפעל נועז ונחוץ ביותר, ומקומו בארון-הספרים היהודי מובטח לדורות. אבל הפופולריזציה של הסיפורת היהודית הקלאסית אינה המטרה היחידה המצדיקה מפעלי כינוס. חשובה לא פחות המטרה המחקרית-מדעית, שלא עמדה לנגד עיניהם של ביאליק ורבניצקי, ושעמדה לנגד עיניהם של עורכי ה"אנציקלופדיה של הסיפור היהודי".

קהל-היעד העיקרי של האנציקלופדיה הוא ציבור החוקרים בחוגי ספרות עם-ישראל (ללשונוותיה) ובחוגי המקרא, התלמוד ומחשבת ישראל. המשכיל-הסקרן המצוי עלול להירתע לכשיעלצל בכרך הראשון וייתקל באפאראט הכבד של מראי-מקום וכו' (הסקלטור המעכב אותך על מפתן מגדל-השן), אבל לחוקרים במקצועות היהדות, הספר הזה הוא כלי-עבודה חיוני.

ואולי לא רק להם. סופרים, מחזאים ותסריטאים ישראלים המחפשים שורשי-יניקה יהודיים ליצירתם – לא רק מומחים ומתמחים במקצועות היהדות – עשויים להפיק מהאנציקלופדיה הזאת את מה שלא הפיקו, ולא יכלו להפיק, מ"ספר האגדה" או מ"אור הגנוז". הודות לשיטת-אירגונה הייחודית הם ימצאו בה את נוסחאות-היסוד הסיפוריות – את עלילות-האב החזקות והשורשיות ביותר – שפירנסו עד כה את המספרים היהודיים לדורותיהם. במלים אחרות, יוצרים ישראלים מאותגרי-יהדות אינם זקוקים, אולי, לניתוח מלומד ומחמיר של אוצרות-הסיפור היהודיים, אך באשר הם זקוקים לעלילות חזקות שאין יהודיות מהן, הם יקבלו מהאנציקלופדיה הזאת השראה שאינה קשורה כלל לתכלית האקדמית שהולידה אותה. די בסיפורו של נחום איש ג-זו כדי לעורר את בלוטות-היצירה של סופר, מחזאי או תסריטאי ישראלי שישאל את עצמו איך לגולל כאן ועכשיו את סיפורו של אדם מוכה-גורל אסיר-תודה. מכל מקום, תרומה פוטנציאלית זו של האנציקלופדיה ליוצרים ישראלים התרים אחר סינופסיס יהודי רב-עוצמה, צפונה ברובה בחיק הכרכים הבאים, שכן הכרך הראשון, התיאורטי בעיקרו, מכיל רק תשעה ערכים (מבין עשרות ערכיו של המפעל השלם). אמנם, גם מאמרי-המבוא התיאורטיים כוללים שפע דוגמאות של עלילות-יסוד ומוטיבים, אבל אדם שאינו פרופסור גמור, מוטב לו שישמור על שינוי משישבור אותן על הסגנון הטכני שבו כותבים פרופסורים גמורים לפרופסורים גמורים. אדם מן היישוב עשוי לתהות מדוע מקדישים העורכים כ-250 עמוד (אורכו של דוקטורט) למבואות תיאורטיים, ואין להאשים אותו אם יברח על נפשו. אבל אין זו טעות מצדם של העורכים. הם אמנם ויתרו מראש, בכרך

הזה, על הקהל הרחב, אך מסיבה טובה ויתרו. יש להם בשורה מתודולוגית חדשנית ועתירת חשיבות למדעי-היהדות, ובשורה זו מצריכה ומצדיקה פרישה נרחבת שתוכיח למומחים כי לפנייהם, אכן, בשורה.

מפרספקטיבה חוץ-אקדמית, הכרך הראשון מעורר את התיאבון יותר משהוא משביע אותו; הוא מעניק לנו קסדת-כורים דלוקת-פנס, מוריד אותנו לסיור-התרשמות ראשוני במכרה-הזהב של סיפורי היהודים, ובתום הסיור הקצר עלינו לחכות לכרכים הבאים, שאיתם נערוך את הסיור האמיתי. ועם זאת, כבר על-סמך סיור-ההתרשמות שמציע הכרך הראשון (תשעה סיפורים וגלגוליהם, כאמור), אפשר לומר שלפנינו הבטחה מלהיבה, באשר היא שיטתית. אין כמו סיור מאורגן.